

Андрій Блануца

Механізми місцевого управління на українських землях в добу Великого князівства Литовського

У статті досліджуються механізми місцевого управління на українських землях Великої князівства Литовського. Ключову роль в управлінській ланці влади на місцях відігравали уряди старости/намісника/державці. У джерелах (Литовській метриці) часто одна і та ж особа одночасно йменується двома-трьома урядами. Детальне дослідження термінів, повноважень, а також статусу осіб, наділених такими термінами, дозволило встановити, що ці поняття є синонімічними.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, староста, намісник, державець, українська шляхта.

The article is devoted to the study of the different descriptions of such terms as head [starosta]/governors [namestnik]/derzhavtsa — Grand authorities' managerial in the provinces. The sources (Lithuanian metric) contain terminological confusion in the identification of the same persons who were named simultaneously by two or three governments (services). The attentive research of these terms and authority obligations ascribed to them as well as the status of servicemen who hold these positions allow us to make conclusion that these terms were synonymous. The Lithuanian metric's records from the 15th — the beginning of the 16th centuries forms the source base of the research.

Keywords: the Grand Duchy of Lithuania, head, governor, derzhavtsa, Ukrainian nobility.

Від часу входження у XIV ст. більшості українських земель (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) до складу Великого князівства Литовського центральна влада формувала на новоприєднаних територіях систему місцевого управління. Ключовими урядницькими інституціями в управлінській структурі державного апарату стали старости, намісники, державці. Сам інститут місцевих урядників у ВКЛ еволюціонував до середини XVI ст., часу запровадження адміністративно-територіальної та судово-повітової реформ. Законодавчо їх повноваження закладалися і регламенту-

валися уставними земськими грамотами, наказами великого князя литовського та Литовськими статутами. Практика урядницької діяльності зафіксована у документації Литовської метрики.

Історіографія

Інститут місцевих урядників у ВКЛ привертав увагу істориків-литуаністів кінця XIX — початку XX ст. Піонером у розробці цієї теми став М. Любавський, вагомий доробок якого з політичної і правової історії ВКЛ узагальнено в опублікованій у 1892 р. праці «Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута». Серед іншого, широко залучаючи документи Литовської метрики, вений проаналізував й особливості управління місцевих урядників на воєводському та повітовому рівнях¹.

Цікаві спостереження щодо цього містяться у дослідженні М. Довнар-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі його висновки стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та, власне, самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, також місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і вводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження, які урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами².

М. Довнар-Запольський відзначав, що на рубежі XVI ст. внаслідок об'єднаних тенденцій у ВКЛ намісництва були замінені на воєводства, утім різниці між воєводами і намісниками як управлінцями не спостерігається. Намісник був наділений усіма повноваженнями давньокнязівської влади, тоді як воєводи призначалися великим князем литовським у місцевості, які потребували посиленої оборони, якою і була Київська земля. Разом з тим, в удільний період Вітовт у Смоленську посадив намісника, у Брацлаві та Вінниці, на пограниччі, посадив старост³. Як бачимо, терміни тут вживаються

---

¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — 884+С+VI с.; *Его же*. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — М., 1915. — С. 95–102, 122–132.

² Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — архів ЮЗР). — Ч. 8. — Т. 5: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 17–18, 49, 72.

³ Там же. — С. 3–4.

різні. Цікаві спостереження М. Довнар-Запольського щодо генези старостинського уряду. За ним, найдавніші акти (кінця XIV і початку XV ст.) називають держателів замків старостами, а з кінця XV ст. — намісниками, пізніше ж — знову старостами⁴. Відмінною рисою повноважень старост була концентрація у їхніх руках суду та збору повинностей з усіх нешляхетських елементів суспільства, що проживали на території староства⁵.

Певну увагу темі місцевого управління у ВКЛ приділено у роботі М. Владимирського-Буданова. Зокрема, за ним, українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтіснив значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ їх було шість на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та три на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших більш дрібних староств, передаючи таким чином всю повноту державної влади старостам на період чинності заставного терміну⁶.

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права Андрій Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі і під час уведення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань⁷. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

Подібні із попередниками твердження про роль інституту місцевого управління відбивають основні положення у напрацюваннях М. Грушевського. Учений стверджував, що «уряд “намісників” в загальній адміністраційній схемі в. кн. Литовського XV–XVI в. був широко розповсюджений». Він, на його думку, мав існувати і раніше, утім, джерела не надають цьому підтвердження⁸. Уряди намісника і старости, за М. Грушевським, еволюціонували із давньоруських часів й були залишками попередньої адміністра-

⁴ Там же. — С. 34.

⁵ Там же. — С. 35.

⁶ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 52–53.

⁷ *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; *Его же.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. — К., 1994. — С. 289.

тивної системи. Провінційна ланка (так М. Грушевський класифікував місцеве управління) мала досить примітивний характер, бо субординація урядів була мало розвинена — «начальник більших і менших округів, вищих і низших ранг стоять більше менше всі в безпосередній залежності від центрального правительства, що мішається нераз навіть у дрібні справи місцевої управи»⁹. Також вчений дає такі основні характеристики місцевого управління до часів прийняття Литовських статутів: відсутність апеляційних інстанцій (всі звертаються до великого князя чи до його ради, яка складалася з тих же управителів провінцій); незалежність панських латифундій від місцевої адміністрації, пряма їх залежність від центральної влади; поєднання адміністративних функцій із судовими та фінансовими в одних руках; уявлення та панування приватноправних поглядів на отриманий уряд як джерело доходу; невиборність місцевої влади, вона призначається великим князем¹⁰. Система місцевого управління корінним чином змінюється у процесі запровадження низки реформ у 60-х роках XVI ст., спрямованих на уніфікацію системи управління ВКЛ до польської моделі. Цей аспект учений майстерно продемонстрував на історії Барського староства¹¹.

Після значної перерви інтерес до інституту місцевого управління активізується у дослідників нового покоління. Свідченням відновлення такого інтересу і водночас постановкою цікавих нових питань позначена монографія петербурзького історика М. Крома «Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.»¹². На нашу думку, М. Кром схематично пояснює специфіку намісницьких/старостинських урядів у ВКЛ, акцентуючи увагу на «частій зміні намісників у багатьох землях», що призводило до зловживань з їхнього боку та неможливості, за певними виключеннями, закріплення за ними лідерства у регіоні серед православного населення¹³. Наприклад, Остафій Дашкович посідав уряд черкаського і канівського старости 21 рік. Це є єдиний приклад такого довгого перебування на старостинському уряді, тоді як інші урядники протримувалися на ньому у середньому до трьох-чотирьох років. Справа в тому, що часта зміна намісників була наслідком впроваджуваної політики віленського двору щодо подолання місцевого корпоративізму¹⁴. На це ж спрямовувалася і здійснювана великими князями литовськими політика земельних надань, коли земельні володіння князівських та шляхетських

⁹ Там само. — С. 293.

¹⁰ Там само. — С. 290–293.

¹¹ *Грушевській М.* Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.). — К., 1894.

¹² *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. — 2-е изд., испр. и доп. — М., 2010. — С. 136–137.

¹³ Там же. — С. 136–137.

¹⁴ *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського... — С. 1–15.

родів розпорошувалися по всій території ВКЛ¹⁵. До того ж після двох-трьохрічного урядування старости часто вже не могли справлятися з покладеними на них обов'язками, тому переводилися владою на інші уряди ВКЛ.

У сучасній українській історіографії тема ролі намісників/старост в основному розглядається з позицій опису діяльності старости як історичного діяча, що відображено у дослідженнях Б. Черкаса¹⁶ та В. Поліщука¹⁷. У контексті державного управління та громадського самоврядування черкаський історик Ю. Михайлюк розглядає регіон Південної Київщини, роблячи певні узагальнення та поглиблюючи дослідження А. Яковліва щодо Канівського та Черкаського староств¹⁸.

Термінологія та джерела

У документах достатньо складно відрізнити статус старости від статусу намісника чи державці. Дослідники представницьких місцевих інститутів влади ВКЛ в основному погоджуються на тому, що терміни «староста» і «намісник» виступають як синонімічні, відзначаючи разом з тим, що термін «намісник» застосовувався дещо раніше терміна «староста» для означення указанного інституту місцевої влади¹⁹.

Термін «державця» зустрічається у документації великокнязівської канцелярії також як синонім вище указаним термінам «старости» та «намісника». Утім, як відзначають дослідники, він має більш широке і водночас більш абстрактне смислове навантаження — як держання, умовного володіння територією, окремим адміністративним округом: селом, волостю, замком, повітом. Першопочатково цей термін позначав держання/тримання

---

¹⁵ *Блануца А.* Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. — С. 213–232.

¹⁶ *Черкас Б.* Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 1. — С. 53–66; *Його ж.* Семен Полозович // Полководці Війська Запорозького. — Кн. 2. — К., 2004; *Його ж.* Один з перших козацьких «гетьманів» Семен Полозович // Запорозька Старовина. — Вип. 3. — Запоріжжя, 2005.

¹⁷ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К.–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 266–298; *Його ж.* Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19. — Кн. I. — К., 2009. — С. 80.

¹⁸ *Михайлюк Ю.* Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси, 2011. — 348 с.

¹⁹ Там само. — С. 124.

землі чи маєтності, пожалуваних «в держание» великим князем литовським²⁰.

Тим не менш, у документах до середини XVI ст. дуже важко розмежувати, у яких випадках одна і та ж особа виступала як староста, намісник чи державець. Наприклад, відомий представник українського шляхетського роду Остафій Дашкович, який, як уже згадувалося, понад 20 років управляв Канівським і Черкаським замками, у документах в одних випадках йменується канівським і черкаським старостою і намісником²¹, а у 1532 р. за воєнні заслуги великий князь литовський Сигізмунд I Старий номінував його на чечерського і пропойського державцю²².

Наочним прикладом такого різночитання відносно позначення інституту місцевого управління можуть бути дані із «Книги данин» (Литовська метрика, книга записів № 3) великого князя литовського Казимра Ягеллончика. Так, з її відомостей видно, що до одних адміністративних одиниць ВКЛ застосовується термін «староста» (берестейський, блудненський, жомоїтський, луцький, остринський, слонімський), а до переважної більшості інших — «намісник» (до 26 адміністративних одиниць)²³. Ще один приклад: у документації видання «Акти Волинського воєводства» термін «староста» фігурує у 30 позиціях, «державця» — 25, «намісник» — 2²⁴. У збірнику документів «Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст.» під терміном «намісника» знаходимо brasлавського, жисморського та перелайського урядників, «державцями» позначено білицького, каменецького, лідського, могилевського, слонімського, та чорнобильського урядників, а найбільше число урядників виявлено під терміном «староста» — brasлавський, вінницький, володимирський, гомейський, житомирський, каменецький, кгневський, ковельський, ковенський, луцький, олицький, острозький, пінський і тухольський. Причому, як бачимо, brasлавський урядник одночасно позначається намісником і старостою, а каменецький — державцею і старостою. Симптоматично, що українські урядники йменуються старостами, і лише у

---

²⁰ Див., наприклад, такі пожалування: Lietuvos Metrika. Knyga № 22 (1547): Užrašymų knyga 22. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. — P. 29–31, 54–56, 56–59, 83–84, 100–101; Lietuvos Metrika. Knyga № 32 (1548–1549): Užrašymų knyga 32. Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. — Vilnius, 2012. — P. 59–61, 72–73, 77, 78, 78–79 та ін.

²¹ Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського... — С. 8–11; Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста... — С. 53–66.

²² Черкас Б. Остафій Дашкович — черкаський і канівський староста... — С. 36.

²³ Lietuvos Metrika (далі — LM). Knyga № 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 110, 105–106.

²⁴ Підраховано за: Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). — К., 2014. — 154 с.

випадку із Чорнобильським замком — державцею²⁵. Ще в одному документальному виданні, що хронологічно охоплює XVI ст. («Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.»), місцеві уряди позначені терміном «староста» у чотирьох випадках (городенський, кременецький, овруцький, слонімський) та у двох — терміном «державця» (довгялиський та кревський)²⁶.

Таким чином, ланка державного управління місцевого рівня у ВКЛ позначалася термінами «староста», «намісник» і «державця». Причому найбільшого застосування отримав термін «староста». Пояснення цьому можуть дати відповіді на питання про статус і повноваження указаних інститутів урядників місцевого рівня.

Повноваження та механізми управління

Оборона

Оборонна функція, як відмічали усі без винятку вчені, які торкалися питань повноважень місцевих урядників (старост, намісників, державців), займає чи не ключову роль у діяльності указаних урядів. Старости в українських замках очолювали місцеве ополчення, забезпечували охорону ввіреного їм замку та округи, що належала до нього. Важливою складовою оборони замку було матеріальне забезпечення військових підрозділів озброєнням, провіантом тощо. На них покладалася дозорна служба. Верховна влада зобов'язувала старост/намісників забезпечувати ці статті замкових витрат із місцевих джерел у залежності від особливостей розвитку економіки та господарства регіону. На старост покладалося організаційне забезпечення сторожової служби, що становило обов'язок місцевої шляхти і замкових слуг.

Українські староства виступали своєрідним бар'єром, який розмежовував і стримував тиск кочовиків з Південного Заходу та московську експансію із Північного Сходу. Тому і місцеві уряди формувалися у відповідних умовах.

«Україніні» прикордонні замки склали важливу систему укріплень та оборони південних/«українних» кордонів ВКЛ, а відповідно литовські володарі, через брак державних фінансів та ресурсів для здійснення широкомасштабних заходів, намагалися вирішити проблему зміцнення обороноздатності шляхом покладення таких функцій на місцеве населення. Тож неабиякого значення у цих умовах набував інститут місцевого управління, особливо у прикордонних замках, тобто укріплених містах на українських землях ВКЛ, адже татарські походи та методичні вилазки досягали навіть і білоруських та литовських земель князівства. Тому великі князі литовські

---

²⁵ Проаналізовано за виданням: Князі Чортгорийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука. — К., 2016. — 228 с.

²⁶ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — Вип. 1 — К., 2007. — 176 с.

призначали старостами чи намісниками у регіоні впливових та здібних до воєнної справи шляхтичів-адміністраторів, яким надавалися широкі повноваження на ввірені їм територіях, що прилягали до того чи іншого замку. Нерідко такими старостами були особи не лише шляхетського походження, а й князівського.

Староста/намісник/державець був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та забезпеченням життєдіяльності замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це виражається, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост/намісників/державців.

Старости/намісники були також зацікавлені у тому, щоб усі села та угіддя концентрувалися в руках місцевих бояр, а з них йшли різного роду служби — чи-то земська, чи тягла. Так, на прохання і чолобитну брянського намісника Дмитра Путятича, великий князь литовський Казимир Ягеллончик пожалував у 1487 р. брянського господарського дворянина Федка Колонтаєва селищем Митковщиною у Брянському повіті, яке «деи тое селищо пусто, а наследька к нему неть, а здавна деи тое было село боярское, а не даньное, ани тяглое, а городу нешкодьно»²⁷. Роком пізніше Д. Путятич таким же чином посприяв в отриманні на підвладній йому території пустих боярських сіл Тюфанова та Андрієвого мценським боярином Логвином Кур'яновичем до «господарского осмотра»²⁸ (на період до наступного рішення великого князя литовського). У цьому ж році Казимир Ягеллончик сповіщав Д. Путятича про те, що на прохання брянського боярина Івана Євлахова жалував його маєтками Городцом, Олешнею і Молвотином, які залишилися в Івашкової Курової після смерті її чоловіка, а вона повторно вийшла заміж за Івана Євлахова. Останній зобов'язувався доглядіти двох дочок своєї нової дружини: «а какъ они летъ своих доростуть, и онъ маєт ихъ замужъ выдати с того именеица». Контроль, за пунктами договору-надання, щодо виконання умов володіння селами покладался на брянського намісника²⁹.

Торгівля

Одним із важливих обов'язків, що покладалися центральною владою на місцевих урядників, була організація контролю за веденням торгівлі на ввіреній їм території. Наприклад, шляхта постійно прагнула виклопотати у великого князя привілей на заснування торгу або ярмарку у своєму маєтку і відповідно зверталася із такою чолобитною. У великокнязівських рішеннях ми натрапляємо на формулювання, суть якого зводилася до того, що великий князь видавав резолюцію на основі даних старости або намісника/державці

²⁷ LM 4. — P. 127.

²⁸ Ibidem. — P. 131.

²⁹ Ibidem. — P. 131–132.

про те, чи новозаснований торг або ярмарок «будет не шкоден нашимъ торгомъ и ярмаркомъ». Іншими словами, місцеві урядники зобов'язувалися перевірити дані щодо потенціалу нових торгів та ярмарків у системі вже наявної регіональної торгівлі. Цю функцію місцевих урядників можна класифікувати як дозвільну.

До контролюючої функції належали дії старости/намісника/державці, спрямовані на дотримання правил здійснення торгових операцій — облаштування ринку і торгу, правильне застосування під час торгівлі одиниць виміру і ваги і т.д.

Чи не найвагоміша функція, яка покладалася на місцевий уряд, — захист торговців під час пересування до пункту торгівлі та під час торгівлі. Місцеві урядники часто зловживали своїми повноваженнями у сфері торгівлі і намагалися монополізувати найбільш прибуткові її види. Наприклад, старости забороняли продавати у селах мед та худобу, відводили для цього лише місця на міському ринку, який повністю контролювався урядником³⁰.

Усі зазначені повноваження та зобов'язання місцевих урядників для центральної влади мали стратегічне значення — залучення та сприяння торгівлі з метою отримання прибутків від зборів та податків. Це була суттєва стаття надходжень до великокнязівської скарбниці.

Земельна політика

По-перше, староста був представником великого князя на місці, від імені володаря здійснював керівництво обороною та життєдіяльністю замку й навколишньої території, що до нього прилягала. Це знайшло вираз, зокрема, в наданні місцевому нобілітету землі й маєтностей за несення прикордонної служби. Документально такі дії зафіксовані у підтверджувальних документах великих князів литовських, якими вони засвідчували правочинність земельних пожалувань старост/намісників/державців. Наприклад, 30 серпнем 1507 р. датований підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого зем'янину Брацлавського повіту Семену Кішці на селища Ханів, Ошитків, Ошпекове, Пальчикове та озеро Удеч у Брацлавському повіті вічним правом. Підставою для підтвердження селищ стали надавчі листи Казимира та Олександра Ягеллончика, а також брацлавського намісника кн. Михайла Васильовича Чорторийського³¹. 12 березня 1536 р. Сигізмунд I Старий своїм листом підтвердив Грицьку Олексієвичу право на володіння сільцем Новоселицею у Вінницькому повіті, записаним йому черкаським і канівським старостою Остафієм Дашковичем вічним правом³². Очевидно, що у час, коли Грицько

---

³⁰ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. ... — С. 73.

³¹ LM 8. — Р. 217.

³² Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 612–613.

Олексієвич отримав указане село у власність, Остафій Дашкович тимчасово поєднував уряди канівського і черкаського старости з вінницьким.

У 20-х роках XVI ст. активно фігурує в актах ЛМ овруцький намісник пан Михайло Халецький. Так, 10 жовтня 1522 р. він за наказом Сигізмунда I Старого надав Довмату Єремесвичу пусту землю в Овруцькому повіті³³, а 7 жовтня 1524 р. також за наказом великого князя литовського надав овруцькому зем'янину Федку Омеляновичу Вешняку пусту землю і пусте Зенківське дворище в Овручі³⁴. Розпорядчим листом від 16 вересня 1523 р. Сигізмунд I Старий наказував овруцькому наміснику ув'язати господарського слугу Федка Омеляновича у пусту путну Волниницьку землю і пусте дворище в Овручі³⁵. Як бачимо, у цьому випадку на намісника поклалися функції виконання наказів та розпоряджень верховного правителя.

Подібні розпорядження й накази великого князя литовського адресувалися й іншим старостам/намісникам/державцям. Наприклад, документально зафіксовані розпорядження Сигізмунда I Старого до чорнобильського намісника пана Михайла Павші з наказом надати Матвію Заморенку путного чоловіка Мартина Зеньковича із його землею у Чорнобильському повіті (Вільно. — 23.11.1522 р.)³⁶; до луцького старости кн. Федора Михайловича Чорторійського з наказом надати браславському зем'янину Івашку Красносільському село у Луцькому повіті, замість наданого раніше, проте так і не отриманого села Свинюхи (Краків. — 08.01.1523 р.)³⁷; до луцького ж старости з наказом надати луцькому пушкарю Петру Скуйбіді пусту Кречківську ділянку землі у Луцьку, в передмісті на Гнідаві (Краків. — 01.02.1524 р.)³⁸; до кременецького намісника пана Якуба Монтовтовича з наказом ув'язати господарського дворянина Василя Семеновича Нечая у чотири пустих дворища у селі Супунові у Кременецькому повіті (Краків. — 17.03.1524 р.)³⁹.

Литовські правителі практикували переведення талановитих старост-адміністраторів з одного староства на інше, вочевидь, для покращення обороноздатності на більш небезпечних ділянках кордону. Прикладом цього може слугувати діяльність низки урядників. Зокрема, Семен Федорович (Сенко, Щасний) Полозович упродовж 1501–1503 рр. обіймав уряд черкаського старости, а після 1507 р. вже фігурує як овруцький намісник. У жовтні 1507 р. він отримує підтвердження Сигізмунда I Старого на володіння селом Жуховичі в Мозирському повіті вічним правом згідно з при-

---

³³ Lietuvos Metrika. Knyga № 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001. — P. 158.

³⁴ Ibidem. — P. 333.

³⁵ Ibidem. — P. 247–248.

³⁶ Ibidem. — P. 171.

³⁷ Ibidem. — P. 200.

³⁸ Ibidem. — P. 277–278.

³⁹ Ibidem. — P. 291.

вілеєм великого князя литовського Олександра Ягеллончика⁴⁰. Після смерті черкаського старости кн. Василя Дашковича, свого наступника по уряду, у 1508 р. Сенко Полозович виклопотав привілей у Сигізмунда I Старого на маєток Гостомляни в Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті, Глядковичі в Овруцькому повіті, яким володів В. Дашкович і які раніше були відібрані від князів Глинських за спробу державного перевороту. Указані маєтності С. Полозович отримав на правах вотчинного володіння⁴¹. Наступного року він отримав великокнязівський привілей на маєтки кн. Василя Нікольського: Котчин або Деречин, а також інші частини володінь Гостомль у Київському повіті, Ставок у Житомирському повіті та Гладковичі в Овруцькому повіті вічним правом⁴².

Ставши овруцьким намісником, С. Полозович ініціював реформування системи повинностей овруцьких міщан, які зобов'язувалися утримувати сторожу від татар, що насправді ними кілька років не виконувалося. Тому новий намісник попросив у Сигізмунда I Старого згоди на перебування ним сторожової повинності, з використанням на ці цілі коштів зі сплати податків з овруцьких корчем⁴³. Згодом (1516 р.) він отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на пусту землю Лемешівщину на р. Прип'яті у Білосороцькій волості Київського повіту, данину київського воєводи пана Андрія Немировича, вічним правом⁴⁴. У 20-х роках XVI ст. він отримує повноваження на відновлення містечка Річиці на Мозирщині поблизу своїх родових володінь, у досить небезпечному регіоні, куди часто навідувалися не лише татарські загони, а й московські війська. На схилі своїх літ (1529 р.) за військові заслуги С. Полозович отримав відновлену ним Річицю у пожиттєве володіння⁴⁵.

Часто після врядування на прикордонних замках достойні представники нобілітету у винагороду отримували значні земельні володіння або ж підвищення у владних структурах ВКЛ. Наприклад, після трирічного старостування у Черкаському замку (1508–1511) кн. Тимофій Іванович Капушта отримав привілей Сигізмунда I Старого на села Малевичі, Хишине, Біловежі і Радомль у Київському повіті вічним правом⁴⁶. У цьому ж році великий князь литовський своїм листом підтвердив кременецькому наміснику Якубу Монтовтовичу право на маєтки Млинове (данина господаря) і Пскулове (купівля) у Луцькому повіті вічним правом⁴⁷. У квітні 1524 р. господар

⁴⁰ LM 8. — P. 223–224.

⁴¹ Ibidem. — P. 252.

⁴² Ibidem. — P. 315–316.

⁴³ Черкас Б. Семен Полозович. — С. 9.

⁴⁴ Lietuvos Metrika. Knyga № 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. — Vilnius, 2003. — P. 316–317.

⁴⁵ Черкас Б. Семен Полозович. — С. 10–12.

⁴⁶ LM 8. — P. 435–436.

⁴⁷ LM 9. — P. 112.

пожалував пані Людмилі Михайлової Павшиній маєтки Дорогин, Клещевичі і Кацовичі у Київському повіті вічним правом, що перейшли їй по смерті чоловіка, вже згадуваного нами чорнобильського старости⁴⁸.

Ще один черкаський староста — пан Андрій Якубович Немирович (1511–1514), котрий змінив на цьому уряді кн. Т.І. Капусту, посів уряд київського воєводи. І вже як намісник Київської землі він у 1532 р. виконував доручення Сигізмунда I Старого, сутність якого полягала у тому, щоб надати кн. Дмитру Романовичу Віденецькому маєтності у Київському повіті: Ухобне, Углядковичі, Білий Берег, Виточів, Мартиновичі, Хвойники, Острі Лядовичі, Новосілки та двір з пустовщинами у Києві, успадковані від тестя Семена Полозовича за правом близькості⁴⁹.

Ще наприкінці XV ст. черкаським старостою був кн. Богдан Федорович Глинський, котрий заклав початки стрімкої політичної кар'єри своїх нащадків. Вони ж на початку XVI ст. здійснили спробу державного перевороту, який виявився невдалим. Унаслідок цього Сигізмунд I Старий позбавив всіх привілеїв та маєтностей князів Глинських у ВКЛ. Тому всі їхні володіння протягом кількох років були роздані господарським службникам. Зокрема, у 1508 р. Сигізмунд I Старий надав кн. Федору Корецькому село Сушани в Олевську у Київському повіті, відібране у кн. Івана Глинського⁵⁰, а вже наступного року своїм привілеєм пожалував Андрія та Дмитра Івашенцовичів маєтками кн. Івана Глинського: Рют Новий і Старий, Тоганів, Очків, Новосільці, Костомирів та села і селища Кам'яне, Опачичин, Мухойдовичі, Кобановичі, Максимовичі, Загальці, Скубрічі, Жерове, Копилове, Новостав, Совку, Воронине, Борисів у Київському повіті, а також двір у Києві та двір в Овручі вічним правом⁵¹.

Упродовж XVI ст. низку намісницьких урядів у ВКЛ обіймали представники князівського роду Сангушків. Так, володимирським старостою почергово були кн. Андрій Олександрович (1508–1531 рр.; перед цим був кременецьким намісником — 1498–1502 рр., брацлавським та вінницьким намісником — 1500–1507 рр.) та його син кн. Федір Андрійович (1531–1547/48 рр.; з 1544 р. додатково обійняв уряд брацлавського та вінницького старости) Сангушковичі. Перший у 1509 р. отримав привілей Сигізмунда I Старого на людей Кричевичів у Хмельницькій волості в Луцькому повіті до «лепшого опатренья»⁵². Його син кілька разів організовував оборону Володимирського замку від татарських нападів, а також виконував земельні розпорядження Сигізмунда I Старого. Так, 10 жовтня 1527 р. кн. Федір Андрійович Сангушкович отримав лист великого князя литовського з наказом надати

⁴⁸ LM 12. — P. 295–296.

⁴⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 251 об.–252.

⁵⁰ LM 8. — P. 266.

⁵¹ Ibidem. — P. 320.

⁵² Ibidem. — P. 338–339.

волинським зем'янам Івашку Русину і Федору Оношковичу маєтності пана Івана Хребтовича: дворище у Літогощі і Горсоновському ставі, Чорниці, Четвертню, Портське, Копили, Суск, Годомичі та Смердин за правом близькості⁵³.

За заслуги перед господарем володимирський староста отримав привілей (Петриків. — 18.12.1527 р.) на спадкові маєтності пана Івана Хребтовича: дві частини села Портська і Підлозці до часу повернення великого князя литовського⁵⁴. А шляхом купівель (1533.08.12. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений у волинського зем'янина Василя Федоровича Юнкевича маєток Обиніж вічним правом⁵⁵; 1533.09.10. — Вільнюс. Підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого володимирському старості кн. Федору Андрійовичу Сангушковичу на куплений в Івана та Олехна Богдановичів Княгининських маєток Холопяни вічним правом⁵⁶), та будучи єдиним спадкоємцем маєтностей свого батька, кн. Ф.А. Сангушкович став засновником несухоїзько-локацької лінії Сангушків.

Другий син кн. А.О. Сангушковича кн. Роман Андрійович Сангушкович протягом року (з 1516 по 1517) урядовав у Брацлавському і Вінницькому замках. 26 січня 1516 р. він отримав привілей Сигізмунда I Старого на замки Брацлав, Вінницю та Звенигород, наданих у держання до живота [9, р. 214–215]. Кількома днями раніше (23 січня) кн. Р.А. Сангушкович отримав підтверджувальний лист Сигізмунда I Старого на двір Турійськ і села Болбли, Соловичі і Сільце у Володимирському повіті, господарську данину, вічним правом [9, р. 175]. Утім, його урядницька кар'єра вже у 1517 р. скінчилася у результаті передчасної смерті.

Упродовж 1542–1559 рр. уряд луцького старости посідав представник іншої лінії князів Сангушків — кн. Андрій Михайлович Сангушкович. Він у червні 1546 р. отримав лист-розпорядження Сигізмунда II Августа з наказом ув'язати угорців Матея і Степана Сербинів в маєток Старійшеве у селі Головбях Луцького повіту «на поживене» до волі і ласки господарської⁵⁷.

У період судово-адміністративних реформ у ВКЛ уряд луцького старости обіймав кн. Богуш Корецький. Він упродовж 1561–1567 рр. сформував урядницький клан при Луцькому замку⁵⁸.

---

⁵³ Lietuvos Metrika. Knyga № 14 (1524–1529): Užrašymų knyga 14 / Parengė L Karalius, D. Antanavičius. — Vilnius, 2008. — P. 255.

⁵⁴ LM 14. — P. 256.

⁵⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 17. — Л. 480–481 об.

⁵⁶ Там же. — Л. 490 об.–491 об. та ін.

⁵⁷ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. — Мінск, 2008. — С. 175–176.

⁵⁸ *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького... — С. 266–298.

У 60-ті роки XVI ст. у Чорнобильському замку старостував пан Філон Кміта. Він 29 березня 1566 р. отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль та на селища Кубелине і Левківці в Овруцькому повіті, надані в обмін за маєтки Літин, Полтевичі, Солаші та двір у Вінниці у Вінницькому повіті, вічним правом⁵⁹. Того ж дня великий князь литовський наказав брацлавському каштеляну кн. Андрію Тимофійовичу Капусті ввести п. Філона Кміту у володіння Чорнобилем та згаданими у попередньому листі маєтностями вічним правом⁶⁰. Вже влітку 1568 р. чорнобильський староста виклопотав у господаря підтверджувальний лист на маєток Матейківщину у Київському воеводстві вічним правом⁶¹.

Мита і доходи

Велика зацікавленість в отриманні регулярних доходів існувала і у верховного правителя. Оскільки великокнязівська казна постійно мала дефіцит, то великі князі литовські практикували регулярні виїмки із найбільш прибуткових місцевих податків на його покриття. Так, за правління Казимира Ягеллончика євреям в оренду були віддані: у 1486 р. брянське мито і подужне, корчма, перевіз і важче на три роки за 360 кіп грошів литовських (у цьому році намісника ще не було призначено)⁶²; у тому ж році пувильське мито і корчма на три роки за 1000 кіп грошів литовських і 50 ліктів адамашка (намісник Митко Александрович)⁶³. У 1500 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик видав розпорядження господарському писарю і перелайському наміснику Богушу Боговитиновичу зібрати данину із подніпровських та інших руських волостей, причому великий князь видав Б. Боговитиновичу спеціальний лист, адресований намісникам і старостам указаних волостей із визначенням розмірів податків, що мали збиратися⁶⁴.

У нещодавно опублікованій білоруським метрикантом В. Менжинським книзі записів ЛМ № 30 міститься важливий документ для з'ясування проблеми регулювання митних відносин на Волині у XV ст. Це вирок великого князя литовського Казимира Ягеллончика луцькому старості, маршалку Волинської землі Михайлу Монтовтовичу, а також володимирському наміснику Олізару Шиловичу і перемишльському наміснику Андрію Волотовичу з приводу скарги луцьких міщан на волинську шляхту про стягування завищених митних зборів. Що важливо, даний документ датований 1480 р. і є одним із найбільш ранніх документів стосовно регулювання митних тарифів. Суть скарги луцьких міщан полягала в тому, що волинська шляхта (князі, бояри,

⁵⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 49. — Л. 4 об.-5; Ед. хр. 50. — Л. 51–52.

⁶⁰ Там же. — Ед. хр. 50. — Л. 52–52 об.

⁶¹ Там же. — Ед. хр. 258. — Л. 194–195.

⁶² ЛМ 4. — Р. 40.

⁶³ Ibidem. — Р. 43–44

⁶⁴ Lietuvos Metrika. — Knyga № 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir paratmę bei komentarus parašė E. Banionis. — Vilnius, 1993. — P. 295.

зем'яни) у своїх володіннях ввела нові й збільшила старі мита порівняно з часами правління великого князя литовського Вітовта. Так як литовські правителі декларували державну політику за принципом «старини не рухаємо, новин не вводимо», луцькі міщани просили у Казимира Ягеллончика вчинити справедливість у їхній справі.

Вирок великого князя литовського був винесений на користь луцьких міщан. Мало того, він своїм розпорядженням урегулював митні тарифи у Волинській землі. Так, у диспозиційній частині документа вказано, в яких населених пунктах і в якому розмірі повинно стягуватися те чи інше мито, а де й зовсім заборонялося його стягнення.

Із великокнязівського скарбу старостам/намісникам періодично видавалися матеріальні засоби. У джерелах не указано, на які цілі йшли такі подачі. Очевидно, що у винагороду за службу, а також на забезпечення замкових потреб. У «Книзі данин» Казимира Ягеллончика є інформація про сері таких пожалувань, у тому числі і старостам/намісникам пограничних земель. Так, у 1488 р. мценський і любутський намісник князь Іван Юрійович отримав 10 кіп грошів литовських із брянського мита і корчми⁶⁵; у 1489 р. путивльському наміснику Кміті Александровичу було виділено 20 кіп грошів литовських із путивльського мита⁶⁶; у 1490 р. чернігівському наміснику князю Івану Борисовичу — по 15 кіп грошів литовських із мит київського і путивльського, а також «стирта ржи»⁶⁷.

Судова діяльність

У документах Литовської метрики відклався комплекс судових справ, в яких суд провадили старости/намісники⁶⁸.

Упродовж дії І ЛС усталилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський за І ЛС являється «вищим інтерпретатором статей Статуту». Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права остаточно не врегульовували усі правові процедури, до господаря звертався за порадою («наукою») й комісарський суд⁶⁹. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязів-

⁶⁵ LM 4. — Р. 66.

⁶⁶ LM 4. — Р. 82.

⁶⁷ LM 4. — Р. 87.

⁶⁸ Наприклад, див: Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судных дел № 9) / Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др. — М., 2008.

⁶⁹ Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — Р. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

ських суддів (у більшості випадків призначалися місцеві урядники — старости, намісники державці), призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем.

Яскравим прикладом передачі повноважень («науки») своїм підданим може слугувати документ за 1568 р. про механізм провадження комісарського суду, за яким встановлювався акт розмежування села Гущі князя Гаврила П'ятигорського з великокнязівським селом Івачевським. Тут вагому роль відіграють призначені королем і великим князем литовським урядники, які були уповноважені на цю справу комісарськими суддями: новгородський каштелян, староста слонімський, мерецький, ловчий ВКЛ пан Григорій Волович; королівський маршалок, ошмянський підкоморій, немокоїтський державця пан Ян Палецький; королівський маршалок, кревський державця князь Лука Станіславович Свирський; королівський дворянин пан Федір Шумило Тишкович; земський писар Слонімського повіту пан Богуш Тушовицький⁷⁰.

Для ефективного вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки своїх підданих — великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший спір щодо землі чи маєтності.

Таким чином, аналіз термінології найменувань урядів старости, намісника, державці, а також їх повноважень та практичної реалізації останніх у суспільно-політичному, господарському та військовому аспектах дає підстави стверджувати про синонімічне ототожнення указаних урядів в управлінській структурі ВКЛ.

---

⁷⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 134. — Оп. 1. — Спр. 961. — Арк. 1–2.